

Eesti keele instituut. Algusaastad

Tõnu Tender

instituudi direktor

Jüri Viikberg

instituudi murdeuurija

Eesti keele instituut (EKI) tähistab tänavu oma 70. tegevusaastat, mis annab sobiva põhjuse ajalooliseks tagasivaateks. Et sünnikuupäevad on sageli kokkuleppelised, siis peatugem alustuseks EKI eelkäija, Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) asutamisajaks.

Eesti teaduste akadeemia taasrajamisega (1946) loodi selle juurde hulk uurimisasutusi. 5. aprillil 1946 kinnitas Eesti NSV Ministrite Nõukogu uue teaduste akadeemia põhikirja, struktuuri ja isikkoosseisu, akadeemia instituutide seas oli ka Keele ja Kirjanduse Instituut. Seda daatumit peetigi pikemat aega instituudi asutamise päevaks, kuni 9. detsembril 1981 leiti akadeemia ühiskonnateaduste osakonnas, et instituutide asutamiseks tuleks lugeda nende koosseisunimestike ja struktuuride kinnitamist. KKI struktuur ja isikkoosseis kinnitati Eesti NSV TA presiidiumis 29. jaanuaril 1947.

Keele ja Kirjanduse Instituudina Tartus

Tartus tosina töötajaga alustanud teadusasutus mahtus koos mitme teiega endisesse (ja praegusse) kaitseliidu majja Riia mäel (Riia 60, praegu Riia 12). Instituudi direktoriks sai kirjandusteadlane Daniel Palgi.

Tollast filoloogiat iseloomustas keele-, kirjandus- ja rahvaluuleteaduse kooslus, nõnda sai ka KKI-st nende sõsardistsipliinide ühendorganisatsioon. Moodustati neli allüksust: keeleuurimise, sõnaraamatute, kirjanduse ja rahvaluule sektor. Uue instituudi tuumosa moodustas keeleuurimise sektor, sest murdeuurijate kasutada jäid endised Emakeele Seltsi ja Tartu ülikooli eesti keele arhiivi keelekogud (aastaist 1922–1946).

Keeleinimestest said KKI esimesteks töötajateks Aili Univere, Mari Must, Helmi Viires ja Salme Tanning keeleuurimise sektoris ning Ernst Nurm, Erich Raiet ja Kaarel Hermlin sõnaraamatute sektoris.

Keele ja Kirjanduse Instituudi ülesanneteks kavandati akadeemiliste sõnaraamatute ja teadusmonograafiate koostamine (nt rahvakeele sõnaraamat, sari „Eesti murdetekstid”, õigekeelsussõnaraamat), st aja- ning töömahukad spetsiifilised kirjatööd, milleks ülikooli õppejõududel ei oleks jagunud loengute kõrvalt ei süvenemisaega ega mahti. Ülikool toetas vastset uurimisasutust igati ja oli sellega osaliselt seotud. Keeleuurimise sektorit juhatas esitsa Arnold Kask, sõnaraamatute sektorit Johannes Volde- demar Veski, kirjandussektorit Villem Altoo ja rahvaluule sektorit Eduard Laugaste. Kõik KKI teadustöötajad olid Tartu ülikooli kasvandikud.

KKI väljaarendamine Tallinnas 1950.–1960. aastail

1952. aastal moodustati Eestis kolm oblastit (Tallinna, Tartu, Pärnu). Riia mäe majast pidi saama Tartu oblasti keskus ja KKI töötajad ning keelevarad (sh 1,6 miljonit sõnasedelit ja 100 000 lk käsikirju) koliti Tallinna (Estonia pst 7). Pealinnas hakkas instituut tasahaaval laienema ja juba 1959. aastal siirduti üle Estonia-esise haljasala poliitharidusmaja ühte tiiba (Sakala 3). Tollast instituuti juhtisid marksistist kirjandusteadlane Heinrich Tobias (1950–1955) ja kirjanik ning parteitegelane Eduard Päll (1955–1968).

Keeleinimesed tegelesid 1950.–1960. aastail usinalt keeleainese kogumise ning alfabeetiliste koondkartoteekide loomisega, millest kujunesid edasiste suurväljaannete alusmaterjalid. Keeleuurimise sektoris (juhataja Mari Must) sai 1956. aastal alguse eesti murrete süstemaatiline helilindistamine keeleekspeditsioonidel. 1963. aastaks oli murdekeele üldkartoteek loodud ning asuti murdesõnaraamatu käsikirja koostama. Autorite ühistööna (Mari Must, Mart Mäger, Valdek Pall) valmis 1968. aastal sõnaraamatu prospekt koos näidisartiklitega.

Sõnaraamatute sektoris (juhataja Ernst Nurm) hakati 1955. aastal looma kirjakeele seletussõnaraamatu koostamiseks vajalikku eesti kirja- keele arhiivi. Hoolega tehtud uuema erialakirjanduse sedelkartoteegi esimeseks nähtavaks väljundiks sai 1960. aastal ilmunud „Õigekeelsuse sõnaraamat” (toimetajad Ernst Nurm, Rein Kull, Magnus Kindlam). Seletussõnaraamatu sõnaarhiivi agar täiendamine jätkus ka pärast prospekti (1960) ja proovivihiku ilmumist (1969), kolme miljoni sõnasedelini

Instituudi töötajad Tuglase maja muuseumi ees (14. juulil 1980), kui KKI pälvis Eesti NSV 40. aastapäeva mälestuslipu.

jõuti 1976. aastal. Sõnaraamatute sektor oli ühtlasi õigekeelsuse teabekeskus, andis keelenõu, kontrollis Eesti NSV halduskaardi kohanimesisid (1960), redigeeris ENE märksõnastikku jms.

Vähehaaval instituut kosus ja arenes. 1957. aastal loodi akadeemik Paul Ariste initsiatiivil soome-ugri keelte sektor, mille peaülesandeks sai vadja keele sõnaraamatu koostamine, hiljem ka soome-ugri keelte uurimine. Esimesteks töötajateks olid Elna Adler, Karl Kont ja Valmen Hallap. 1965. aastal rajas Georg Liiv sektori raames eksperimentaal-foneetika labori. Samal aastal hakati peamiselt soome-ugri keelte sektori jõududega välja andma ajakirja *Sovetskoje Finno-ugrovedeniye* (hilisem *Linguistica Uralica*).

Keeleteaduslik tegevus

KKI arengumuutused olid seotud kogu ühiskondliku elu teisenemisega pärast ängistavaid stalinismiaegu. Ilmumist tohtisid jätkata humanitaarväljaanded (nt Emakeele Seltsi aastaraamat 1955, Keel ja Kirjandus 1958) ning 1960. aastail tärkasid taas väliskontaktid. Eriti tähtsad olid sidemed soome kolleegidega ja eeskätt Helsingi sõsarasutusest Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus. Nemad töötasid siinsetes keelekogudes meelsasti.

Keelematerjalide vastastikuse kasutamise hõlbustamiseks mikrofilmiti murdeainestikku (1963–1968). Tallinnas filmitud 380 negatiivirullist valmistati kaks koopiat, millest üks läks Tartusse, teine Helsingisse. Soomest saadi vastu 615 rulli soome murdekogude mikrofilmidega.

Ühiskondliku õhustiku mõningane liberaliseerumine 1960ndatel mõjutas soodsalt teadustegevust. Murdesõnaraamatu kõrval sai teiseks tähtsamaks ülesandeks akadeemiline murdetekstide sari „Eesti murded”. Avakõidetena ilmusid Mulgi murde (Salme Tanning 1961), keskmurde (Mari Must 1965) ja Tartu murde tekstid (Hella Keem 1970). Keelealastest uurimustest mainitagu murdeuurijate väitekirju, näiteks Mart Mägeri „Eesti linnunimetused” (1963), Helmi Viirese „*ne*-liitelised omadussõnad eesti murretes” (1963), Helmi Neetari „Aluse ja öeldise ühildumine eesti murretes” (1965). Uue ÕSi koostamise kõrvalt sündisid Erich Raieti „Võõrsõnade kuju sõltuvus lähte- ja vahendajakeelest” (1966) ja Rein Kulli „Liitnimisõnade kujunemine eesti kirjakeeles” (1967), seletussõnaraamatu koostamisega seoses valmisid Feliks Vaka „Somaatilist fraseoloogiat kaasaja eesti kirjakeeles” (1964) ning Valve Põlma „Onomatopoeetilised verbid eesti kirjakeeles” (1968). Ajastule omaselt jäi enamik väitekirju paraku käsikirjas¹ riulisse (erandiks Mart Mägeri ja Feliks Vaka omad). Trükimusta nägid tollal uudsed Kalju Piheli, Arno Pikamäe „Soome-eesti sõnaraamat” (1965) ja Paul Kokla, Helga Laanpere, Mart Mägeri ning Arno Pikamäe „Eesti-soome sõnaraamat” (1972).

Omaette suursündmuseks kujunes Tallinnas peetud III soome-ugri kongress (1970), kus omavahel võisid kohtuda 505 osavõtjat 16 riigist. Kongressil esines 25 KKI töötajat, sh 16 keeleteadlast.

Instituut 1970.–1980. aastail

Kui 1981. aastal tuli Sakala tänava asukoht loovutada EKP Tallinna linnakomiteele, kolis instituut omaette majja Tallinna südalinnas (toona Lauristini, nüüd Roosikrantsi 6). KKI koosseisu kuulus sellal 178 põhikohaga töötajat, neist 102 teadustöötajat. Instituudi direktoriks oli sõjaveteran Endel Sõgel (1968–1988).

1970.–1980. aastad tähendasid nii stagnatsiooni kui ka uuendusi. Seisakuaeg avaldus kõige ehedamalt kirjastustegevuses. Eesti-aegsed

¹ Käsikirjad kirjutatigi tollal käsitsi (täitesulepeaga, hiljem pastapliiatsiga). Valmis tekst läks masinakirjutaja kätte, kes selle siis kirjutusmasinal puhtaks lõi.

KKI juhtkond 1987. aastal. Vasakult: Eeva Ahven, Aime Kährik, Madis Norvik, Endel Sõgel, Mart Rimmel.

trükkimärgid olid ajapikku kulunud ja murdetekstid, mis nõudsid foneetilisi transkriptsioonimärke, jäid ilmumata.² Kui trükkimisega oli suuri raskusi, koostati vahepeal murdekeelenäidetega heliplaate „Eesti murdepalu” (1975, 1986, 1989).

1973. aastal toimusid instituudis ümberkorraldused. Keeleuurimise sektorist sai murdesektor (juhataja aastast 1975 Valdek Pall), senine sõnaraamatute sektor jagunes leksikoloogia-, grammatika- ja keelekontaktide sektoriks (eesotsas Erich Raieti, Henno Rajandi ja Agnes Reitsakuga), soome-ugri keelte sektor (juhataja Valmen Hallap) jäi tegutsema senise nimega. Uue, keelekontaktide sektori (juhataja aastast 1976 Helle Leemets) peamiseks ülesandeks jäi vene-eesti sõnaraamatu koostamine.

1976. aastal ilmus kaua oodatud „Õigekeelsussõnaraamat” (toimetajad Rein Kull, Erich Raiet), milles oli arvestatud vahepealseid keelenorminguid ja ohtralt lisandunud oskussõnavara. Teos osutus menukiks ja sellest ilmus kolm kordustrükki (1979, 1980, 1984) kogutiraažiga 100 000 eksemplari.

² Nt Aili Univere „Idamurde tekstid. Eesti murded IV” käsikiri valmis 1973., kuid ilmus trükist 1996. aastal. Sarja eelmine, III köide, oli ilmunud 1970. aastal, st 26 aastat varem.

1977. aastal asutati arvutuslingvistika sektor, mille juhataja Mart R Emmeli eestvõttel hangiti instituudile esimene arvuti – see oli üldse esimene Eesti humanitaarias. Arvutilingvistide abiga lahenesid paljud trükimured, sest arvutile oli võimalik sisse sööta igasuguste diakriitiliste märkidega tekste ja sellist murdekeelekirjandust fotolao meetodil publitseerida. 1980. aastaiks oli arvutist saanud keeleteadlaste abivahend ning esimese arvutisõnastikuna ilmus „Väike murdesõnastik“ I–II (1982, 1989). Ühtlasi algas sõnaraamatute sisestamine arvutisse, moodustamaks ühtne sõnastikesüsteem.

Murdesektoris jätkati sõnaraamatutöö kõrval keeueuurimisega, mille aluseks oli eeskätt keeleekspeditsioonidel kogutud materjal. Toponüümika alalt valmis Valdek Palli doktoritöö Põhja-Tartumaa kohanimedest (1975) ja Marja Kallasmaa väitekiri Eesti mikrotoponüümikast (1981). Hääldusnähtustele keskendus Ellen Niidi „Eesti rannamurrete prosoodilised karakteristikud“ (1985), sotsiolingvistilist suunda alustas Jüri Viikbergi „Eesti keelesaared Siberis“ (1989).

Soome-ugri keelte sektoris oli pöhirõhk läänemeresoome keeltele (vadja, isuri, ingerisoome, koolalapi, vepsa keelele), kuid fookuses hoiti ka mari, mordva ja komi keeleküsimusi. Arvo Laanestil valmis kapitaalne „Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse“ (1975, saksa keeles 1982). Väitekirjana kaitsti monograafiaid, milles analüüsiti näiteks mari keele possessiivsufikseid (Paul Kokla 1965), komi loomanimetusi (Anu-Reet Hausenberg 1973), ingerisoome Kurgola murret (Merle Leppik 1975), läänemeresoome instruktiivi (Kristiina Ross 1984), vepsa verbi (Aime Kährik 1985), karjala verbi (Jaan Öispuu 1985). Etümoloogiasõnaraamatut ettevalmistava kartoteegiga oli ametis Lembit Vaba, kes oli kaitsnud väitekirja läti laensõnadest (1978).

Jätkus filoloogiateaduste ühiskooslus. Keelesektorite kõrval tegutsesid kirjandusajaloo ja kirjandusteooria sektor (Arne Vinkeli ja Heino Puhveli juhtimisel), rahvaluule sektor (juhataja Ülo Tedre) ja 1978. aastast rahvamuusika sektor (juhataja Ingrid Rüütel).

Mõnevõrra avardus rahvusvaheline suhtlus ja koostöö. Aastast 1976 lülitusid KKI esindajad Arvo Laanest, Helmi Neetar ja Vilja Oja Euroopa keelettase (*Atlas Linguarum Europae*) koostamisse. Instituudis korraldati hulk rahvusvahelisi sümposioone arvutuslingvistika aspektidest (1978–1986), sh sõnastike automaatselt töötlemisest ja ajaloolise

lingvistika formaliseerimisest. Selle sarja suurejooneliseks lõpetuseks kujunes XI rahvusvaheline foneetikakongress Tallinnas 1987. aastal.

1988. aastal valiti KKI-le uus direktor, mida tollases NVS Liidus polnud varem juhtunud. Mitme kandidaadi seast eelistasid töötajad Tõnu Seilenthali. Pöördelistel aegadel elati ühiskonnas toimuvale innuga kaasa. Instituudi töötajad olid tegevad keeleshaduse sõnastamisel ja kaastegevad selle seaduseks saamisel. 1988–1989 oli keelekontaktide sektori töötajate õlul kohustus selgitada vene kollektiivides eesti keele kaitse vajalikkust ning keeleshaduse sätteid.

Lisalugemist

Ahven, Eeva 2007. Pilk paberpeeglistse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias. Toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1997.

Tender, Tõnu; Viikberg, Jüri 2016. Eesti keele instituut. – Oma Keel 2, 112–119.

Viikberg, Jüri 2008. Eesti keele kogud. – Eesti humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud. Seisund, kasutamine, andmebaasid. Toimetanud Erast Parmasto ja Jüri Viikberg. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 95–112.

OK